

LA PARTICIPACIÓ DELS CATÒLICS EN EL MOVIMENT OBRER DE BARCELONA (1946-1978)¹

JOSEP FERNÁNDEZ SEGURA

RESUM

El treball d'investigació *La participació dels catòlics en el moviment obrer de Barcelona (1946-1978)* en què es basa aquest article tenia com a finalitat fonamental fer palesa la importància del moviment obrer durant la dictadura franquista i els primers anys de la transició i valorar la contribució de la presència de militants catòlics en les organitzacions de classe que es van formar durant el període abans esmentat. Es tractava, doncs, d'analitzar com es va dur a terme aquesta contribució catòlica al conjunt del moviment obrer i quines en van ser les conseqüències, tant en l'àmbit sindical, com en el polític i en el de l'Església catòlica. En l'àmbit eclesial, les relacions dels moviments apostòlics obrers (JOC, HOAC i ACO) i altres moviments com ara les Comunitats Cristianes Populars i Cristians pel Socialisme amb els arquebisbes de la diòcesi de Barcelona Modrego, González Martín i Jubany van ser poc fluides i, moltes vegades, conflictives, la qual cosa va comportar l'abandó de l'Església i de la fe de força militants i consiliaris. En l'àmbit sindical i polític, la participació dels catòlics en el moviment obrer va impedir el ressorgiment de l'anticlericalisme i la consolidació de formacions sindicals de tipus confessional. Els militants obrers creients van comptabilitzar, a la pràctica, la seva militància sindical i política en formacions marxistes amb la seva vivència de la fe. Algunes de les contribucions més importants dels moviments apostòlics al conjunt del moviment obrer van ser les activitats formatives i la seva tasca en la promoció social de la dona.

PARAULES CLAU

Història, franquisme, Església, moviment obrer, moviment apostòlic.

ABSTRACT

The main aim of *The Catholic participation of the workers' movement in Barcelona (1946-1978)* was to highlight the importance of the workers' movement during Franco's dictatorship and the first years of the political transition as well as to evaluate the Catholic working activists' contribution to trade unions during that period of time. Therefore, we learn the way in which such a Catholic contribution affected the workers' movement as a whole and

1. Aquest article és el resum de la tesi doctoral amb el mateix títol, realitzada sota la direcció del doctor Joan Oliver, que fou llegida el 9 de novembre de 2005 a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona. El tribunal que la va jutjar estava format pels professors Joan Bada (Universitat de Barcelona), Carles Santacana (Universitat de Barcelona), Carme Molinero (Universitat Autònoma de Barcelona), Jaume Botey (Universitat Autònoma de Barcelona) i Emili Ferrando (Universitat Ramon Llull) i li va atorgar la qualificació d'excel·lent.

which were its consequences not only in trade unions, but also in politics and inside the Catholic church itself. The relationship between the apostolic workers' movements such as JOC, HOAC and ACO and other movements like Comunitats Cristianes Populars and Cristians pel Socialisme with the archbishops of that time were sometimes difficult and controversial, a fact which caused that many militants gave up their faith. In terms of trade unions and political parties, the participation of Catholics in the workers' movement prevented the revival of anticlericalism and the consolidation of Catholic trade unions. Some of its most relevant contributions were educational activities and women's social promotion.

KEY WORDS

History, Franco's dictatorship, catholic church, labor movement, apostolic movement.

Si s'analitzen les relacions de l'Església institucional amb el moviment obrer en el període de la història contemporània de Catalunya i Espanya, es pot afirmar que amb la pastoral antisocialista dictada pel Vaticà, l'Església catòlica va perdre la classe obrera al llarg dels segles XIX i XX. Amb aquests antecedents històrics és oportú preguntar-se per què una part de l'Església, del seu clergat i dels fidels, va col·laborar amb les organitzacions obreres de classe que s'oposaven a la dictadura franquista i s'hi va integrar. Per què es va produir un canvi tan important en la manera de pensar i d'actuar dels militants obrers cristians² durant aquesta etapa de la nostra història? Quins factors van fer possible aquest canvi? Com es va produir? Quin va ser el comportament de la jerarquia de l'Església respecte als militants obrers cristians? Quines repercussions va tenir aquesta situació en les relacions Església - dictadura franquista? Quina incidència va tenir a l'Església la militància activa d'obrers cristians en les organitzacions obreres de classe? Quina relació hi ha entre la presència dels militants obrers cristians amb el fet que després de la dictadura franquista no es consolidessin formacions sindicals de caràcter confessional? En aquest article es pretén donar resposta a aquests i altres interrogants que es podrien plantejar a partir de l'estudi de diferents moviments apostòlics obrers i altres grups cristians progressistes de la diòcesi de Barcelona al llarg de la dictadura i els primers anys de la transició.

EL MARC IDEOLÒGIC, POLÍTIC I RELIGIÓS

Els militants obrers catòlics que havien fet professió de fe cristiana durant la dictadura franquista es van trobar davant un dilema ideològic i religiós. Els seus referents ideològics estaven molt allunyats dels principis en què les organitzacions

2. El concepte de *militant cristià* el prenem de Salvador CARRASCO (1985), «La figura del militante cristiano: una reflexió crítica», *Pastoral Misionera*, núm. 142, p. 492-510. Aquest autor defineix el militant cristià com una persona que té una fe profunda, una convicció ideològica amb l'horitzó de l'emancipació de la classe treballadora, un seguit de valors com ara l'entrega o la generositat, que és pacient i que té una pedagogia concreta per convèncer.

obreres de classe se sustentaven i és en els canvis que es produiran a partir del Concili II del Vaticà³ que es propicia que aquests activistes iniciïn un camí cap a l'obertura ideològica. Les encíclics de contingut social van ser un referent per als militants obrers catòlics, sobretot les encíclics dels papes Joan XXIII i Pau VI, que van significar un canvi fonamental en la doctrina social de l'Església respecte de les etapes anteriors on van ser condemnades les ideologies socialistes i comunistes. Aquests dos papes van intentar mantenir una certa equidistància entre els sistemes capitalista i socialista i, a la vegada, pretenien desenvolupar un pensament propi que pogués il·luminar les consciències dels creients. Ja no pretenien tenir la veritat absoluta —i això significava un canvi important— i sempre deixaven les portes obertes al diàleg amb altres visions del món i de la vida, malgrat que sempre reservaven la darrera paraula a l'Església. Els continguts de les encíclics socials d'aquests dos papes van ser invocades en nombroses declaracions dels moviments apostòlics obrers i d'altres grups cristians progressistes per donar més força a les seves denúncies i pronunciaments crítics contra les actuacions del règim franquista i, fins i tot, contra la mateixa jerarquia eclesiàstica.

No obstant això, la jerarquia espanyola i catalana tenia un sentit profund del que havia de ser l'autoritat eclesial i li costava d'acceptar que hi hagués una supremacia civil en segons quins aspectes de la vida. D'aquí que fos reticent als canvis i, sobretot, a les doctrines que poguessin posar en qüestió aquesta supremacia. En realitat, els arquebisbes de la diòcesi de Barcelona —Modrego i González Martín— van assimilar molt poc el que va significar el Concili II del Vaticà, sempre van ser reticents a tot els canvis que es van produir a la dècada dels anys seixanta i principi de la dels setanta, i van mantenir posicions respecte del socialisme i del comunisme més properes als papes Lleó XIII i Pius XI⁴ que a les de Joan XXIII i Pau VI.⁵ Els ar-

3. Per Hilari RAGUER (2003), «De la victòria al concordat fins arribar al Concili», *El Temps d'Història*, núm. 1009 (octubre), p. 58-61, el Concili II del Vaticà va acabar sent una autèntica bomba de profunditat que va fer trontollar els pilars ideològics del règim franquista. Josep Maria Piñol ressalta també l'impacte que va tenir a la diòcesi de Barcelona la celebració del Concili II del Vaticà. Segons Josep M. PIÑOL I FONT (1999), *La transició democràtica de la Iglesia Española*, Madrid, Trotta, p. 297, aquest Concili va significar una revolució copernicana per a la comunitat cristiana de la diòcesi de Barcelona, perquè posava en qüestió el nacionalcatolicisme, la qual cosa significava la possibilitat de recuperar la identitat i credibilitat cristiana.

4. Lleó XIII, en l'encíclica *Rerum Novarum*, del 15 de maig de 1891, rebutjà el socialisme, i Pius XI condemnà el comunisme en la seva encíclica *Quadragesimo Anno*, publicada el 15 de maig de 1931 amb motiu del quarantè aniversari de la *Rerum Novarum*. Pius XI condemnava explícitament la lluita de classes i l'abolició de la propietat privada, i va declarar la incompatibilitat de ser catòlic i socialista. El 3 de maig de 1932 va atacar directament els comunistes en l'encíclica *Caritate Christi Compulsi*. El 18 de març de 1937, en l'encíclica *Divini Redemptoris*, tornava a condemnar el comunisme i, fent referència a Espanya, advertia al món del perill de l'expansió del comunisme pel món civilitzat. També declarava la superioritat de la civilització cristiana perquè era l'única veritablement humana.

5. El papa Joan XXIII inicià una època caracteritzada per un tarannà més respectuós amb les ideologies socialista i comunista, i va optar per una posició equidistant entre el capitalisme i el socialisme. El 15

quebisbes de la diòcesi de Barcelona, igual que la resta de la jerarquia catalana i espanyola, estaven atrapats entre la seva fidelitat al règim franquista i la necessitat de donar respostes als nous canvis que s'estaven produint en la societat tant socialment com moralment. La necessitat de donar respostes als canvis era cada vegada més forta per la pressió dels activistes catòlics que exigien a la jerarquia que es pronunciés moltes vegades sobre els problemes socials i també morals que afectaven el conjunt de la societat. Tots els grups i moviments que exercien aquesta pressió van ser acusats d'estar infiltrats pels comunistes. La jerarquia eclesiàstica va optar per controlar els moviments al voltant dels quals s'organitzaven aquests militants i si criticava el règim sempre ho feia de manera moderada i deixant clar que els governs de la dictadura sempre feien tot el que podien en política social. Davant aquesta opció de la jerarquia, no sorprèn gaire que es desenvolupés una forta crisi entre aquesta i els moviments apostòlics obrers a la segona meitat dels anys seixanta. La jerarquia no anava més enllà de proclamar els principis generals i demanar als treballadors que es mantinguessin dins les lleis del règim, la qual cosa era contradictòria amb els principis que proclamava la mateixa jerarquia. Malgrat tot, la jerarquia de l'Església catalana i la Comisión Episcopal de Apostolado Social (CEASO) van tenir una política social més oberta que la de la major part de l'episcopat espanyol. Per això, cal preguntar-se les raons per les quals es va produir aquesta posició més dialogant i oberta, i la resposta la trobem en la pressió que els grups cristians més compromesos amb la realitat social van exercir sobre la jerarquia, que van obtenir una major sensibilitat dels jerarques de la diòcesi de Barcelona davant la creixent conflictivitat obrera. Així, els militants obrers cristians, junt amb els rectors i vicaris de les parròquies del cinturó industrial de Barcelona, van forçar la jerarquia a fer decla-

---

de maig de 1961 va promulgar l'encíclica *Mater et Magistra*, i l'11 d'abril de 1963, la *Pactem in Terris*. En totes dues se subratlla més el pensament de l'Església que la condemna dels sistemes capitalista i socialista. El papa Pau VI va defensar la llibertat de consciència dels creients i va admetre el fet que fossin els mateixos cristians els que triessin les seves opcions ideològiques i polítiques. El límit a aquestes opcions el va exposar en l'encíclica *Ecclesiam Suam*, del 6 d'agost de 1964, en la qual condemnava sense paliatius els sistemes ideològics que negaven l'existència de Déu. Això comportava la condemna del comunisme ateu. El tarannà més conciliador es troba en la Constitució Pastoral sobre l'Església al món, *Gaudium et Spes*, que després d'una llarga i dificultosa elaboració va ser aprovada per la Congregació General del Concili II del Vaticà, el 7 de desembre de 1965. En aquesta Constitució es va confirmar la condemna a l'ateisme, però es reconeixia explícitament la necessitat del diàleg per a la construcció del món en què havien de viure totes les persones, fos quina fos la seva ideologia i les seves creences. La *Populorum Progressio*, promulgada el 26 de març de 1967, va suposar un canvi en el pensament de l'Església respecte de la propietat i les relacions econòmiques. Tot havia d'estar supeditat als drets dels éssers humans a la subsistència, el desenvolupament i el progrés. Si el bé comú exigia l'expropiació, aquesta havia de realitzar-se pel bé de la majoria de la comunitat. Com ja era tradicional, a l'aniversari de la *Rerum Novarum*, Pau VI va donar a conèixer l'encíclica *Octogesima Adveniens* el 15 de maig de 1971. En aquesta encíclica, el papa reconeixia que no podia donar solucions concretes als problemes del món, però sí orientacions que il·luminessin als catòlics en les seves accions temporals, ja que els creients havien de vincular-se als moviments històrics sense perdre la seva llibertat individual.

racions públiques de suport a les reivindicacions més clares i justes del moviment obrer.⁶

Certament, les interpretacions que es feien de les encíclicues eren força diferents,⁷ però els moviments apostòlics obrers van saber fer-ne un ús intel·ligent i les van utilitzar per denunciar les injustícies del sistema capitalista de les quals ells eren víctimes directes. Per a un règim que es declarava oficialment catòlic, resultava contradictori que fos denunciada la seva acció social, política i econòmica basant-se en documents oficials de l'Església. A més de ser un instrument de lluita i de denúncia, les encíclicues també van ser un instrument fonamental en la formació dels militants obrers catòlics. Molts militants van prendre consciència obrera a partir de la formació impartida en els moviments apostòlics obrers on s'analitzaven els continguts de les encíclicues. No obstant això, aquesta formació no servia de res si els militants no s'encarnaven en la realitat social on vivien i treballaven. Hi havia molta distància entre el que l'Església deia i feia, i havien de ser els militants obrers cristians els que havien de ser conseqüents i havien de portar a la pràctica els valors que difonien entre els seus companys i companyes i, per tant, s'havia d'evitar el que Losada, capellà vinculat al moviment obrer, deia, que era que hi havia molts pensadors cristians, però pocs estaven encarnats en la realitat de la vida quotidiana dels treballadors (Bueno, 1970).

D'altra banda, organitzacions polítiques com ara els comunistes del Partit Comunista d'Espanya i del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PCE-PSUC)⁸ van promoure una aproximació i col·laboració entre catòlics i comunistes a través de la política de reconciliació nacional que es va fer palesa en els primers anys seixanta. En la pràctica, però, la col·laboració entre militants comunistes i catòlics ja es pot visualitzar en les eleccions sindicals de 1950. Tant els militants del PSUC com els de l'Hermandad Obrera de Acción Católica (HOAC) aprofiten el marc legal de l'Organización Sindical Española (OSE) per aconseguir millorar la situació social i econòmica dels treballadors (Molinero, 1988, p. 36 i 37). També va ser important la participació dels joves militants de la Joventut Obrera Cristiana (JOC) a les eleccions sindicals. El resultat de les eleccions sindicals de 1957 va posar de manifest l'èxit dels militants

6. Cal fer esment, per exemple, al contingut de l'homilia del cardenal Jubany el dia del Corpus de 1976, en què feia una denúncia sobre la situació d'atur que patien molts treballadors. El contingut d'aquesta homilia va tenir força difusió en els mitjans de comunicació i va ser publicada pel diari *Avui* el divendres 18 de juliol.

7. La patronal catalana i espanyola, igual que els membres d'Acción Católica Nacional de Propagandistas (ACNP), fidel col·laboradora del règim franquista i defensora de la idea que l'única doctrina social del règim era la doctrina social de l'Església, no va dubtar a criticar la creació dels jurats d'empresa per part de la dictadura perquè afirmaven, amb una clara doble moral, que la creació dels jurats era contrària a la doctrina social de l'Església. Quedava clar que quan els militants obrers cristians portaven a la pràctica els principis de les encíclicues això molestava els empresaris que s'anomenaven catòlics.

8. Carme CEBRIÁN (1997), *Estimat PSUC*, Barcelona, Empúries, p. 15, fa referència als testimonis de Tomasa Cuevas i Miquel Núñez, els quals parlen de la importància de la col·laboració cristianocomunista.

de la JOC, fins al punt que el Consell Nacional d'aquest moviment apostòlic va fer una declaració⁹ per tal d'aclarir que el fet que els militants de la JOC fossin elegits no havia de significar que aquest moviment apostòlic s'identifiqués amb cap organització sindical, ja que la participació es feia individualment. La participació a les eleccions sindicals dels militants de la JOC i de l'HOAC es va incrementar en els anys seixanta¹⁰ de manera paral·lela a la dels comunistes.

Aquesta col·laboració va sorprendre i desorientar el règim que,¹¹ un cop assumida la nova situació, la va resoldre per la via de la repressió. El règim il·legalitzà Comissions Obreres¹²—l'organització del nou moviment obrer en l'etapa franquista i en la qual van participar activament els militants cristians— i, alhora, la jerarquia eclesiàstica passava a controlar estrictament el funcionament i les activitats dels militants dels moviments apostòlics obrers amb l'aprovació d'uns nous estatuts d'Acció Catòlica.¹³ Aquest fet va provocar una profunda crisi en els moviments apostòlics de la qual mai més no es van recuperar. L'actuació de la jerarquia va tenir greus conseqüències per a la mateixa Església, que va perdre molta presència cristiana en el si de les organitzacions obreres de classe, perquè un gran nombre de militants catòlics obrers no només van abandonar l'Església, sinó que, alguns, també van abandonar la fe. L'intent de l'Església d'apropar-se a la classe treballadora, una vegada més, es va perdre després de dècades de distanciament i de condemna de les ideologies en les quals les organitzacions obreres se sustentaven.

9. Aquesta declaració es va publicar a la portada del núm. 11 de *Juventud Obrera* i va ser elaborada durant les X Jornadas Nacionales de la JOC, celebrades a Tiana, entre els dies 17 i 20 d'octubre de 1957. En aquells moments hi havia a Catalunya sis-cents militants, amb una influència sobre cinc mil joves. *Juventud Obrera* va iniciar la seva publicació a la primavera de 1957, va aconseguir una gran difusió i va contribuir a l'expansió d'aquest moviment apostòlic. Vegeu Josep CASTAÑO COLOMER (1977), *La JOC en España, 1946-1970*, Salamanca, Sígueme, p. 91.

10. Una prova del grau de maduresa dels moviments apostòlics obrers es posa de manifest a l'*Informe de la JOC de Barcelona sobre la acción realizada por la Comisión Nacional de la JOC con motivo de las elecciones sindicales para jurados de empresa y enlaces*, el qual es pot trobar a l'Arxiu Diocesà de Barcelona (ADB), JOC-15, carpeta 63. En aquest informe, l'HOAC i la JOC exposaven que la seva missió fonamental era difondre la doctrina social de l'Església i l'evangeli. Per aquesta raó demanaven al govern que ajornés les eleccions, per poder preparar-les amb més temps; alhora, es demanava la creació d'uns tribunals aliens a l'OSE per tal que es poguessin solucionar els possibles conflictes amb la intervenció d'un organisme independent. L'informe va ser lliurat al ministre Solís i al cardenal Pla i Deniel. Com a conseqüència del suport del cardenal als moviments apostòlics, les relacions entre el ministre i el cardenal es van deteriorar.

11. La sorpresa i la desorientació es reflectia en els informes que la policia feia el 1965 sobre l'activitat de les naixents Comissions Obreres.

12. El 16 de febrer de 1967, hi va haver la primera sentència d'il·legalització de Comissions Obreres, concretament les de Biscaia, que tot seguit es va fer extensiva a la resta.

13. A finals de l'any 1959, els metropolitans espanyols van promulgar uns estatuts que van impulsar els moviments apostòlics obrers, però en vista de la força i autonomia amb la qual actuaven, la cúpula de la jerarquia catòlica va promulgar uns nous estatuts el 1967, que pretenien controlar les activitats d'aquests moviments.

Els anys setanta es fa palès l'apropament de la jerarquia als moviments apostòlics i altres moviments catòlics progressistes, però ja no es va poder recuperar la força ni el grau de participació que aquests van tenir abans de la crisi de mitjan anys seixanta. En aquells moments, els nous grups que es van formar i una bona part del clergat local es van sentir amb més llibertat per continuar amb les seves declaracions crítiques amb el règim o organitzant comitès de solidaritat. Aquests grups donaven un suport clar a les reivindicacions dels treballadors davant les actituds autoritàries tant de la patronal com dels darrers governs de la dictadura i primers de la transició. Es van intensificar les denúncies de les injustícies i les reivindicacions dels drets polítics i socials fonamentals.

Alhora, cal dir que un sector del clergat —distançant-se de la jerarquia— va donar suport al moviment obrer des de l'àmbit parroquial.¹⁴ Aquesta posició del clergat parroquial va ser reconeguda pels militants obrers, fossin creients o no, ja que sense la seva contribució no hagués estat possible el desenvolupament del moviment obrer tal com es va produir. És cert, també, que un sector de cúpula eclesial es va distanciar del règim franquista, però aquest distanciament es va produir molt més tard, quan les forces democràtiques d'esquerres ja tenien una capacitat de mobilització força considerable. Va ser en aquests moments quan els sectors més oberts de la cúpula eclesial van afavorir el naixement de les anomenades *terceres vies* —posicions polítiques centristes equidistants dels sistemes socialista i capitalista i de clara vocació interclassista— per tal que poguessin apaivagar l'empenta de les forces polítiques esquerranes clarament majoritàries a les grans ciutats, com era el cas de Barcelona. Els resultats de les primeres eleccions democràtiques el 1977 posà de manifest el fracàs d'aquests intents de la jerarquia, ja que el suport electoral majoritari va ser obtingut per les forces democràtiques laiques i d'esquerres. El mapa polític de Catalunya en els anys de la transició va ser substancialment diferent del mapa polític de la Segona República i la posició d'un sector important dels fidels de l'Església catòlica, en el qual destacaven els militants obrers cristians, tenien opcions polítiques coincidents amb els partits polítics de l'esquerra nacional. Una de les causes d'aquesta nova situació a la història de Catalunya i d'Espanya va ser la participació dels catòlics en les organitzacions obreres de classe.

14. El fet que un grup nombrós de rectors de la diòcesi de Barcelona deixessin els locals parroquials a militants de Comissions Obreres va provocar una situació tensa amb la jerarquia, fonamentalment amb Modrego i Marcelo González Martín. Vegeu Oleguer BELLAVISTA I BOU (1998), *El ble que fumeja*, Barcelona, Claret, p. 61-66, i Oleguer BELLAVISTA I BOU (1999), *Senderons vers la utopia*, Barcelona, Claret, p. 67-90. Entre els rectors, vicaris i religiosos que van facilitar parròquies i locals als treballadors fem esment dels següents: Josep M. Vidal-Aunós (Sant Medir), Jaume Cuspinera (Sant Pere Armengol), Lluís Saumell i Josep Gonzalvo (Sant Josep Obrer), Joaquim Lluverol Roca (Sant Antoni de Pàdua, Sabadell), Lluçia Garreta Clarà (Sant Ignasi de Loyola), Josep Esquirol (Sant Jaume, Santa Coloma de Gramanet), Joan Garcia-Nieto (deixà diversos locals a Cornellà de Llobregat), Oleguer Bellavista (Sant Jaume d'Almeda, Cornellà de Llobregat), Robert Alzaraz i Joan Poch (Santa Engràcia) i, finalment, Joan Torres Gasset (Escola Tècnica Professional del Clot).

Amb la legalització dels partits polítics i sindicats i les primeres eleccions sindicals en llibertat es va acabar la tasca de suplència que fins ara havien tingut els moviments apostòlics obrers, i aquests i altres grups cristians van haver d'acomodar-se a una nova realitat. Es tractava de buscar noves formes d'acció i noves formes de viure la fe perquè, d'una altra manera, la seva funció i la seva presència en el si tant de l'Església com de la societat continuaven sent necessàries i convenients. Tots aquests grups cristians havien de replantejar-se el seu paper en una nova etapa històrica. A partir d'aquests moments, sense abandonar la militància sindical i política, van formar part de grups de solidaritat o de lluita contra la marginació. En la transició, els activistes cristians van anar estenent els llocs de la seva militància. Mantinent el compromís amb les organitzacions polítiques i sindicals a les quals pertanyien, es van involucrar en organitzacions relacionades amb el món de la marginació o de l'anomenat Tercer Món. Era una manera de continuar sent sensibles vers les persones més desfavorides, tal com sempre havien fet.¹⁵ La persona real i concreta havia estat, i continuava sent, el centre d'atenció preferent del seu compromís temporal.

DUES VISIONS DE L'ESGLÉSIA. ELS MOVIMENTS APOSTÒLICS OBRERS COM A FACTORS DE CANVI

Malgrat l'adhesió incondicional al règim de la majoria de la cúpula eclesial, els moviments apostòlics obrers van ser capaços de desenvolupar activitats i crear una opinió entre els fidels força diferent de la que es predicava des de la jerarquia. La diòcesi de Barcelona és un bon exemple de la realitat de l'Església en aquests anys, ja que van coexistir, en un difícil i precari equilibri, dues maneres diferents de viure la fe i de concebre l'Església.

L'Església institucional es va mantenir sempre fidel al règim, malgrat que, com ja s'ha afirmat, una part dels bisbes es van distanciar del règim en els anys finals de la dictadura. Oportunisme polític? Consciència clara que calia canviar? Necessitat estratègica de canviar per tal de continuar mantenint els seus privilegis? Per la raó que fos, el cert és que no tota la jerarquia participava d'aquest distanciament del règim. El cas més notable fou el del cardenal primat d'Espanya, Marcelo González Martín, que va ser arquebisbe de la diòcesi de Barcelona durant la segona meitat dels anys seixanta.¹⁶ Els activistes cristians que el van conèixer personalment¹⁷ expliquen la impressió negativa que els va causar: un home fred i distant, sempre reticent a tot

15. Gairebé la totalitat dels militants entrevistats per a aquesta recerca es trobaven en aquesta situació en el moment de l'entrevista.

16. El seu nomenament, el 1966, va ser seguit d'una forta campanya que tenia per lema «Volem bisbes catalans», encapçalada pels sectors més nacionalistes dels fidels de la diòcesi de Barcelona.

17. Entrevistes a Maria Teresa Prats Domènech, treballadora d'Unitat Hermètica de Sabadell (5 de març de 1997), Antonio Fernández Morales, treballador de SEAT (3 de març de 1996) i Isidre Junyent i Sonnet, tècnic de SEAT (19 de març de 1997). Aquests i altres militants coincideixen a l'hora d'opinar sobre l'arquebisbe Modrego.

allò que fos contrari al règim franquista i a les seves lleis. Sempre optava per fer costat a la dictadura, i d'aquí que sovint autoritzés l'entrada de la policia als temples o locals parroquials on estaven tancats els obrers en senyal de protesta, o simplement per refugiar-se i defensar-se dels atacs de la policia.¹⁸

Diferent va ser el cas de Narcís Jubany, que, tot i que no va respondre sempre satisfactoriament a les demandes dels obrers catòlics, va tenir un paper respecte al règim franquista matisadament diferent del dels seus antecessors. Alguns pronunciaments públics dels primers anys de la transició¹⁹ van ser favorables als drets dels treballadors. Cal dir, però, que aquests es van fer sota la pressió de les organitzacions obreres. Així, dels tres arquebisbes que van dirigir la diòcesi de Barcelona durant la dictadura —Modrego,²⁰ González Martín i Jubany—, aquest últim va ser el que més va contribuir a la deslegitimació del règim franquista. Per contra, tant Modrego com González Martín van ser manifestament franquistes i sempre van donar suport al règim malgrat que això comportés un greu perjudici als sectors catòlics progressistes de la diòcesi.

Aquesta manera d'actuar, de concebre l'Església i de viure la fe era totalment diferent de la manera com totes aquestes qüestions eren viscudes pels militants dels moviments apostòlics obrers i altres grups de catòlics progressistes. Els primers grups d'Acció Catòlica de finals dels anys quaranta i principis dels cinquanta, que s'organitzaven al voltant de les parròquies i que eren els encarregats de connectar amb el món dels seglars, es van anar distanciant cada vegada més del conjunt dels fidels com a conseqüència de la línia pastoral marcada pel bisbe Modrego. A partir de la signatura del concordat²¹ es van visualitzar algunes posicions de catòlics que

18. L'arquebisbe Marcelo González Martín va autoritzar l'entrada de la policia a l'església de Can Oriach, a Sabadell, on s'havien refugiat treballadors i les seves famílies després de la manifestació del Primer de Maig de 1967. El 18 d'abril de 1970 també va autoritzar l'entrada de la policia a la catedral de Barcelona, on estaven tancats els treballadors d'AEG. Les Comunitats Cristianes Populares de Can Anglada i Sant Llorenç de Terrassa van demanar a l'arquebisbe que demanés perdó als represaliats d'aquesta empresa i denunciés públicament la persecució i l'empresonament dels obrers que es van reunir a Can Anglada. Aquestes actuacions mostren el caràcter autoritari i la ideologia franquista de la màxima autoritat de la diòcesi de Barcelona.

19. Una prova de la major preocupació i sensibilitat pels problemes socials per part de Narcís Jubany la podem trobar a la nota de premsa de l'Arquebisbat de Barcelona, del 22 d'abril de 1975, en què expressava la seva inquietud davant la reestructuració de la indústria tèxtil que es pretenia portar a terme a Sabadell i Terrassa. També cal fer esment del comunicat de premsa, del mateix Arquebisbat, on es denunciava el comportament de les forces d'ordre públic contra una manifestació de treballadors el Primer de Maig de 1976. Aquest comunicat va ser reproduït al diari *Avui* el 13 de maig de 1976.

20. El fet més rellevant del seu mandat va ser la celebració del Congrés Eucarístic a Barcelona. Amb l'organització d'aquest Congrés, el règim franquista pretenia aparèixer davant del món occidental com el garant de l'anticomunisme i del catolicisme en el context històric de la guerra freda.

21. Es va signar l'agost de 1953, i un mes després el govern del general Franco va signar el Pacte de Madrid amb els Estats Units d'Amèrica (EUA). El concordat de 1953 va significar un seguit de privilegis per a l'Església catòlica espanyola a canvi de donar la seva benedicció al règim franquista. Amb la signatura d'aquests dos acords es va legitimar el règim espanyol al món occidental.

volien viure la fe d'una manera diferent a la manifestada per la jerarquia que apareixia públicament junt a les autoritats civils del règim en les manifestacions del culte. Entre aquests grups cal destacar institucions com ara l'Institut Catòlic d'Estudis Socials de Barcelona (ICESB) o publicacions com són *Qüestions de Vida Cristiana* o *El Ciervo*, que ja manifesten públicament, en els primers anys cinquanta, una manera diferent de viure la fe. A banda d'aquests grups, que es movien en un medi intel·lectual, calia comptar amb la presència de la JOC, l'HOAC i l'ACO (Acció Catòlica Obrera) i, més endavant, cap a la fi de la dècada dels seixanta, amb les Comunitats Cristianes Populars, i l'any 1973 amb el moviment de Cristians pel Socialisme. Tant les Comunitats Cristianes Populars com Cristians pel Socialisme estaven molt lligats a les organitzacions del moviment obrer català i espanyol.

Així, es palesava la dualitat dins de la mateixa Església. D'una banda, l'església institucional, i de l'altra, una església vinculada al món del treball i dels més desfavorits. Una església fidel al règim franquista, i una altra situada clarament en l'oposició. Aquesta dualitat es va accentuar a la segona meitat de la dècada de 1960 quan la jerarquia va intensificar el control sobre els moviments apostòlics obrers. Molts dels capellans estretament vinculats a aquests grups es van secularitzar, i una bona part va abandonar l'Església i la mateixa fe. L'Església institucional va patir una profunda crisi, de la qual no es va recuperar per més intents d'apropament que va fer als primers anys de la transició. Malgrat tot, a la diòcesi de Barcelona, es va potenciar la participació dels seglars en les tasques de l'Església i es va ser més respectuós amb el pluralisme polític dels cristians, tot i les reticències envers els sectors marxistes, dins dels quals cal destacar a Alfons C. Comín i el pare jesuïta Joan García-Nieto.²²

LES RELACIONS ENTRE MILITANTS CREIENTS I NO CREIENTS. LA FI DE L'ANTICLERICALISME

L'exemple de Comín i García-Nieto no va ser excepcional, sinó que cada vegada més es van anar incorporant militants catòlics a les organitzacions obreres de classe. En el nou moviment obrer, iniciat a mitjan dècada de 1960, es va donar una estreta col·laboració entre militants creients i no creients tant en el camp sindical com en el polític. La normalització de la presència de cristians en aquestes organitzacions va tenir unes conseqüències profitoses en tots els àmbits. D'una banda, tant els partits polítics d'esquerres com els sindicats van deixar de ser organitzacions atees i es van convertir en organitzacions laiques on el factor religiós —a diferència de l'etapa republicana— ja no va ser motiu de divisió entre els treballadors i la mi-

22. Aquests dos intel·lectuals van ser destacats fundadors i dirigents del moviment de Cristians pel Socialisme. Ambdós van militar a Bandera Roja (BR) i després van passar a militar al PSUC. El seu testimoni de vida i la seva tasca formativa i de difusió del pensament catòlic i marxista va contribuir de manera decisiva a la normalització de la militància dels cristians en els partits polítics marxistes. També van contribuir a normalitzar la presència dels comunistes i dels socialistes en el si de l'Església.

litància d'esquerres. L'anticlericalisme tradicional d'aquestes organitzacions va desaparèixer del seu ideari polític. I de l'altra, no es van consolidar formacions sindicals o polítiques de signe confessional, ja que les que van néixer amb aquestes característiques —Solidaritat d'Obrers de Catalunya (SOC) i, en menor grau, la Unió Sindical Obrera (USO)— van treure dels seus estatuts qualsevol referència que permetés ser enteses com a organitzacions confessionals. Aquest nou escenari de la qüestió religiosa en la transició política va ser una de les conseqüències positives de la participació dels catòlics en el moviment obrer.

La col·laboració entre treballadors, fossin cristians o no, va enriquir tot el moviment obrer i no només els treballadors catòlics que hi van participar. Per esmentar només un cas, cal destacar el paper desenvolupat per les parròquies, no només perquè van cedir els seus locals per fer reunions, sinó que també cal significar-lo per les activitats que s'hi van desenvolupar, ja que eren obertes no només als creients, sinó al conjunt de la població. En aquest cas, cal destacar els cursos, les xerrades i les conferències organitzades per la parròquia de Sant Jaume d'Almeda de la qual era rector Oleguer Bellavista.²³ Les activitats que l'Església progressista duia a terme van tenir un paper de suplència ja que donaven cobertura legal a moltes de les activitats que es podien desenvolupar amb normalitat en un sistema democràtic. El comportament compromès d'aquest sector de l'Església va ser atacat durament per la premsa fidel al règim que li va criticar el fet que es donés cobertura i suport a les organitzacions obreres que actuaven en oberta oposició a la dictadura. Aquesta situació era tan contradictòria amb el fet que el règim es declarés oficialment catòlic que alguns catòlics compromesos consideraven que era força difícil actuar com a cristià a Espanya.

UNA FE COMPROMESA. EL PLURALISME POLÍTIC DELS CATÒLICS

Els moviments apostòlics obrers es van beneficiar de la cultura progressista religiosa difosa per un sector del clergat, pels intel·lectuals catòlics i també per un seguit de publicacions i editorials que amb les seves anàlisis i reflexions van ajudar aquestes organitzacions a evolucionar tant en la fe com en el compromís temporal. Les declaracions, les conferències, els cinefòrums, els llibres, els articles i tantes altres activitats organitzades des d'aquests moviments van anar creant una atmosfera que va donar arguments i orientacions als militants per continuar sent fidels al seu compromís amb la realitat social, sindical i política. Sense aquesta col·laboració del clergat i dels intel·lectuals progressistes no s'hagués pogut produir una evolució tan important en la manera de pensar i viure la fe dels militants dels moviments apostòlics obrers, les Comunitats Cristianes Populars i Cristians pel Socialisme. L'estreta relació

23. En aquesta parròquia es van organitzar cursos sobre el moviment obrer, dret i sindicalisme, conduïts per persones tan rellevants dins el món cristià com ara Josep Benet, Antoni Cuenca, Rafael Hinojosa, Alfons Carles Comín i Joan N. García-Nieto.

establerta entre consiliaris, militants i intel·lectuals catòlics va tenir un paper decisiu en l'evolució sindical i política dels militants i en l'opció d'un compromís temporal que, moltes vegades, es va concretar en la militància a Comissions Obreres i al PSUC.

El compromís temporal també va ser reconegut i impulsat pel mateix papa Pau VI al III Congrés de Laics, de 1967. En aquesta ocasió, Pau VI va demanar als assistents a aquell Congrés que dediquessin energies a fer avançar els valors de la llibertat, del progrés, la justícia i la pau i, d'aquesta manera, contribuir a resoldre els grans problemes de la humanitat com ara el de la fam. Després del Concili II del Vaticà, la màxima jerarquia de l'Església tenia una clara voluntat d'impulsar la presència de catòlics en el món sindical i polític. L'Església no podia viure d'esquena al món i va ser a partir del compromís dels seus fidels que es va fer realitat aquesta voluntat, que tenia com a horitzó els principis esmentats per Pau VI. Aquests principis van ser els que van guiar les accions dels militants obrers catòlics a Catalunya i a Espanya, que van centrar el debat en com fer realitat aquests valors i per això es va anar prenent consciència de la necessitat de participar d'una manera o altra en la política. El pluralisme polític, nascut de la necessitat de tenir un compromís explícit amb la societat, va ser el resultat natural d'aquest procés de conscienciació i es va convertir en una de les reivindicacions fonamentals del moviment de Cristians pel Socialisme, fundat a Barcelona el 1973 i liderat, entre altres personalitats, per Alfons Carles Comín i els jesuïtes Joan García-Nieto i Josep Maria Borri. Comín va defensar i argumentar la defensa del pluralisme polític dels cristians en la seva obra, *Cristianos en el partido, comunistas en la Iglesia*, de 1977, que va obtenir un gran ressò tant en els mitjans catòlics com en els no creients. Aconseguir ser reconeguts per l'Església va comportar una dura batalla dins l'Església, fonamentalment amb la jerarquia que sempre va posar tot tipus d'entrebancs al reconeixement dels catòlics marxistes. La normalització dins del partit comunista —PSUC a Catalunya— no va ser tan problemàtica. Tot el temps de col·laboració entre comunistes i catòlics i el fet de compartir les mateixes lluites sindicals, socials i polítiques van llimar el camí. El PSUC va deixar de considerar-se un partit ateu per convertir-se en un partit laic i va admetre, sense cap tipus de discriminació, la militància dels catòlics en el partit.²⁴ L'aportació dels militants obrers catòlics i dels sectors progressistes en aquest camp fou important perquè va impedir que el compromís social i polític dels cristians es vehiculés només en formacions de tipus confessional i més concretament en formacions de signe democratacristià.²⁵ La realitat viscuda pels militants catòlics va ser crucial per

24. Això no obstant, en la ponència *Militancia comunista y cristianismo: Aportaciones al debate político y cultural planteado a propósito de la presencia de cristianos en el PSUC*, que va ser presentada al IV Congrés del PSUC de novembre de 1977, es reconeixia que s'havia encetat un debat a l'interior del partit sobre aquesta qüestió, però que malgrat que s'havia avançat força en la pràctica encara no s'havia aprofundit prou en la reflexió teòrica i cultural.

25. De fet, la militància dels obrers catòlics va abraçar tot l'espectre sindical i polític, malgrat que majoritàriament es va anar agrupant al voltant de Comissions Obreres i del PSUC.

demostrar, en la pràctica, la no-incompatibilitat entre la fe i el marxisme, qüestió de vital importància que va evitar que el fet religiós es convertís en un element de divisió en el si del moviment obrer. A excepció feta de la fe, tots els militants de les organitzacions de classe del moviment obrer compartien els mateixos valors i la mateixa lluita i, fruit d'aquesta experiència, va ser possible la cooperació entre catòlics i comunistes que tant irritava les autoritats del règim franquista i tant inquietava la jerarquia. La política de reconciliació nacional defensada pels comunistes catalans i espanyols i el fet de tenir la mateixa sensibilitat cap als problemes que afectaven el conjunt dels treballadors van fer que la cooperació es donés com un fet natural. L'exemple dels treballadors de Montesa,²⁶ empresa ubicada a Esplugues de Llobregat, és un exemple paradigmàtic de la cooperació entre catòlics i comunistes, i fruit d'aquesta cooperació va ser el naixement de Comissions Obreres, moviment que es va fundar a l'església de Sant Medir, però que va tenir un antecedent a la reunió preparatòria que es va celebrar a l'església de Sant Miquel de Cornellà.²⁷

La pràctica quotidiana va ser fonamental per superar els problemes d'incompatibilitat filosòfica derivats de la ideologia marxista de les organitzacions on militaven els activistes obrers catòlics. Per a aquests militants, el marxisme era, fonamentalment, un mètode d'anàlisi de la realitat social, econòmica i política que els ajudava a entendre i transformar aquesta realitat. En aquest sentit, cal afirmar que l'hàbit d'anàlisi i reflexió sobre la realitat, practicada pels moviments apostòlics obrers, fonamentalment per la JOC i l'ACO —a partir del conegut mètode: *veure, jutjar i actuar*—, va afavorir la capacitat dels militants de descobrir la realitat social, aprofundir en la fe i acostar-se, sense por, a altres sectors de la societat que incidien en la mateixa realitat. Concretament, va facilitar l'apropament dels cristians a la ideologia de socialistes i comunistes. Aquesta capacitat d'anàlisi i de reflexió dels militants obrers cristians, juntament amb la cobertura legal que podia donar l'Església,²⁸ va constituir una aportació importantíssima dels catòlics al conjunt del moviment obrer. Era clar que si els treballadors, que no podien reunir-se amb llibertat a la Central Nacional Sindicalista (CNS), demanaven els locals parroquials, els rectors farien ús de les possibilitats que els donava el concordat de 1953. Tot això va afavorir la trobada de militants creients i no creients de diferents procedències ideològiques —cenetistes, socialistes i comunistes— que eren durament reprimits per la policia del règim. L'únic lloc que podia oferir unes mínimes garanties de seguretat per poder-se reunir eren els locals parroquials, i aquest fet, unit al compromís temporal dels militants

26. El nucli de treballadors que es troba en l'origen de la fundació de CCOO estava format per Pere Rica, militant de l'HOAC, Josep Pujol, militant de l'ACO, i Josep M. Folch, responsable del moviment obrer del PSUC.

27. Lorenzo Funes, tècnic de Montesa, va ser el jove de la JOC que va aconseguir el local de Sant Miquel de Cornellà per fer la reunió prèvia a la de Sant Medir.

28. Alguns rectors de les parròquies de la diòcesi de Barcelona invocaven el dret d'asil que tenia l'Església d'acord amb el concordat de 1953.

obers catòlics, va fer que la cooperació fos inevitable i donés lloc al naixement d'un nou moviment obrer.

EVOLUCIÓ POLÍTICA I RELIGIOSA DELS MILITANTS CATÒLICS

De la mateixa manera que la societat catalana anava evolucionant respecte a una major conscienciació social i política, els militants obrers cristians també van evolucionar i van prendre, en alguns casos, un compromís polític militant, que, com hem vist, es va concretar majoritàriament en el PSU de Catalunya, pel que fa al camp polític, i en Comissions Obreres, pel que fa al sindical.²⁹ Quant a l'evolució respecte a la religió, també hi ha diversitat de trajectòries. D'una banda, hi ha un bon nombre de militants que primerament es van distanciar, o van abandonar, el moviment apostòlic i després van abandonar l'Església i, fins i tot, la fe. D'altres, van crear nous grups, fonamentalment les Comunitats Cristianes Populars, que es van mantenir dins l'estructura de l'Església tot i que d'una manera força crítica amb la jerarquia, però mai no es van plantejar la formació d'una Església paral·lela, sinó que volien convertir-se en una altra veu dins l'Església. En aquesta mateixa línia va actuar el moviment de Cristians pel Socialisme.

Com ja s'ha afirmat, el compromís temporal —social o polític— dels militants obrers catòlics no era homogeni, tant pel que fa al compromís temporal com també per la manera diferent de viure la fe. Uns militants tenien un vessant més pietós, mentre que d'altres van optar per un compromís concret en la transformació del món en el qual vivien. Per a aquests, evangelitzar no era convertir els seus companys a la fe, sinó que intentant ser conseqüents amb la fe en volien donar testimoni públicament. Donar testimoni públic de la fe i mantenir la coherència entre el que es deia i el que es feia era, segons el seu criteri, la millor manera d'evangelitzar. Aquesta manera d'entendre l'apostolat i l'evangelització els va comportar greus dificultats, perquè la jerarquia de l'Església catòlica s'oposava a aquesta forma de viure la fe i, per tant, els era difícil mantenir-se fidels a l'Església institucional i a la classe obrera alhora. Davant el dilema de ser fidels a l'Església o al moviment obrer, bona part dels militants obrers cristians van optar per aquest últim cas, cosa que en alguns casos va portar, fins i tot, a l'abandonament de la fe.³⁰ Aquells que van continuar vin-

29. Els activistes catòlics entrevistats per a la recerca en què es fonamenta aquest article van militat, entre altres organitzacions, al Front Obrer Català (FOC), a la Lliga Comunista Revolucionària (LCR), a BR, a la USO i a SOC. Finalment, la majoria va acabar militant al PSUC i a CCOO.

30. Dels trenta-cinc militants entrevistats per a la realització d'aquesta recerca, vint-i-cinc es continuen considerant creients malgrat que la majoria viu la fe individualment o en petites comunitats cristianes. Tots ells, però, són molts crítics amb l'Església institucional. En els seus relats afirmen que molts dels seus companys que van iniciar junts la militància sindical i política van abandonar la fe. També afirmen que altres companys dels moviments apostòlics mai no van adoptar un compromís seriós en el camp polític i sindical i van viure una fe una mica allunyada de la problemàtica social. Aquestes consideracions no són necessàriament generalitzables, però indiquen amb claredat una tendència.

culats al moviment obrer sense abandonar l'Església van fundar les Comunitats Cristianes Populars i el moviment Cristians pel Socialisme, que reivindicaven, des dels principis i des de la pràctica, la possibilitat d'un doble compromís compatible entre ambdós camps, el religiós i el polític i social. A partir de 1973 —data de la fundació de Cristians pel Socialisme a Catalunya i Espanya—, tant Alfons Carles Comín, com Joan N. García-Nieto i Josep Maria Borri, entre altres intel·lectuals i religiosos, van defensar la legitimitat i coherència entre fe i marxisme. Gràcies a aquest treball intel·lectual i a la intensa tasca d'explicació i reflexió que es va portar a la pràctica en nombrosos grups de militants, progressivament es va anar normalitzant aquesta doble militància.

Des del punt de vista polític es va seguir una línia similar. La militància cristiana dins de les organitzacions polítiques i sindicals marxistes va ser motiu de reflexió, discussió i debat, però no va ser mai causa de divisió o enfrontaments interns. Vivències i reflexions sobre com es vivia la fe i es duia a terme la praxi sindical i política van ser els elements clau per normalitzar la situació dels cristians dins dels partits marxistes i per viure la fe sense angoixes, en plena llibertat i plenitud. Aquesta va ser una de les conseqüències més positives de la militància catòlica en els partits marxistes, tant pel que fa als mateixos partits com en el si de l'Església, malgrat que l'Església institucional mai no va acceptar explícitament aquesta realitat.

Els militants dels moviments apostòlics van anar adquirint compromisos socials i polítics que s'apartaven clarament dels objectius pels quals havien estat creats per la jerarquia. Tal com hem dit, quan la jerarquia va perdre el control sobre els moviments apostòlics i va intentar restablir-lo a la segona meitat dels anys seixanta, va provocar una crisi de greus conseqüències per a la mateixa Església. No obstant això, cal dir que a la diòcesi de Barcelona, i gràcies als bons oficis del bisbe auxiliar de Barcelona, monsenyor Joan Carrera, es va aconseguir que no s'apliquessin en aquesta diòcesi els nous estatuts de l'Acció Catòlica.³¹ Les repercussions de la crisi dels moviments apostòlics en aquesta diòcesi van ser de menor transcendència que a la resta d'Espanya. Els bisbes auxiliars de la diòcesi tenien un tarannà més obert i dialogant que l'arquebisbe Marcelo González, i la dinàmica dels moviments apostòlics tenia força autonomia, sobretot l'ACO, que era un moviment circumscrit pràcticament a la diòcesi de Barcelona. A la resta d'Espanya, la intransigència de Morcillo i Guerra Campos va provocar la dimissió de nombrosos dirigents de l'HOAC i de la JOC.

Però els moviments apostòlics obrers no només van tenir problemes amb la jerarquia, sinó que també en van tenir amb les autoritats del règim per la seva lluita a favor de les reivindicacions obreres i per la seva col·laboració amb forces socials i polítiques de l'oposició, fonamentalment amb els comunistes. Les declaracions

31. La promulgació dels nous estatuts d'Acció Catòlica el 1967 va comportar la dimissió d'un gran nombre de dirigents i, a la pràctica, el desmantellament dels moviments apostòlics obrers.

col·lectives d'aquests moviments a favor de les mobilitzacions dels treballadors van causar un profund malestar a les autoritats del règim, que no entenien com un sector dels catòlics espanyols donava el seu suport a les forces subversives que lluitaven contra la dictadura. La *Declaración conjunta de la HOAC/F y la JOC/F sobre los conflictos laborales en Asturias y León*³² i la *Declaració a l'opinió pública* de l'ACO, JEC/F (Joventuts d'Esquerra Comunista) i la JOC/F³³ del 13 de març de 1966, per denunciar els fets de la *Caputxinada*, que posen en relleu la sistemàtica conculcació dels drets humans per part de les autoritats del règim franquista, evidencien, des de bon principi, que els moviments apostòlics se situen clarament a l'oposició del règim franquista. Tant la seva implicació en les lluites del moviment obrer com aquest tipus de declaracions van contribuir a la deslegitimització política i ideològica del règim franquista, que no respectava les normes essencials d'un sistema democràtic. Els continguts d'aquestes i altres declaracions eren força crítics amb la política social del règim, cosa que va comportar seriosos advertiments per part d'aquest. La jerarquia es va mostrar inquieta i molesta pel decantament antirègim dels moviments apostòlics obrers, però també per l'actitud del règim. Això va provocar una certa discòrdia entre la jerarquia eclesiàstica i les autoritats del règim, però mai no es va arribar a produir una ruptura; ben al contrari, finalment es van imposar sempre els interessos mutus per sobre de la coherència i dels principis de la mateixa Església catòlica. La postura acomodaticia de l'Església creava un profund desencís en els militants dels moviments apostòlics.³⁴ Com dèiem més amunt, davant el dilema de donar suport als militants o no perjudicar les seves relacions amb el règim, la jerarquia sempre va optar pel règim. Cal recordar que en el concordat de 1953 el règim franquista va concedir a l'Església amplis privilegis a canvi que l'Església li donés la seva benedicció.

MILITÀNCIA I FORMACIÓ

Com es pot comprovar, el compromís temporal va ser un element clau, un element essencial que va caracteritzar els militants obrers catòlics. Per als catòlics el

32. La declaració va ser impresa i difosa pels autors a Madrid, el 8 de maig de 1962, quan les vagues estaven en un punt àlgid del seu desenvolupament. Els consiliaris nacionals dels moviments apostòlics van ser suspesos pel bisbe Eijo Garay i els dirigents espanyols de l'HOAC i de la JOC van ser multats pel govern amb 50.000 pessetes. El consiliari nacional de la JOC en aquells moments era Ramon Torrella, el qual va ser apartat de les seves funcions com a sacerdot durant uns mesos. Pocs anys després, Torrella va ser nomenat bisbe auxiliar de Barcelona. Malgrat l'acció repressora del règim, l'Església catòlica espanyola va condecorar el ministre José Solís, cosa que va causar un profund malestar en els moviments apostòlics que havien estat víctimes de la política repressiva del règim.

33. Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), Inventari Joaquim Lluverol, *Declaració a l'opinió pública*, doc. núm. 55.

34. Com ja s'ha comentat, les tensions entre el cardenal Enrique Pla i Deniel i el ministre Solís, sorgides com a conseqüència de les declaracions i activitats dels moviments apostòlics, van acabar amb la condecoració del ministre: s'imposava la política d'Estat per sobre de la coherència evangèlica.

compromís temporal era equivalent a donar testimoni de la fe d'acord amb l'evan-geli (Martí, 1991).³⁵ Aquesta manera de concebre el compromís temporal va com- portar un revulsiu per a l'Església institucional, més preocupada per les qüestions de tipus moral i per no perdre el poder i el control sobre els fidels. Mentrestant, la ma- joria de militants i consiliaris veien la necessitat de participar en les organitzacions obreres perquè si no aquestes continuarien la seva trajectòria, hi fossin o no els mili- tants catòlics. Malgrat això, la cúpula dirigent dels moviments apostòlics no va ac- ceptar que la participació es vinculés a una organització o moviment determinats, encara que tenia clar que no calia formar organitzacions de tipus confessional. Un exemple d'aquesta posició el podem trobar en la proposta que un grup de militants catòlics de Comissions Obreres va fer als responsables diocesans de l'ACO perquè es fes una declaració pública de suport a aquest moviment. La negativa del Secreta- riat Diocesà d'aquest moviment mostra una actitud clara, no només de no crear una organització confessional, sinó també de no vincular-se orgànicament a cap tipus d'organització del moviment obrer. Es volia respectar el pluralisme sindical i polític dels militants obrers catòlics. El que sí que es potenciava era la necessitat de ser pre- sents a les organitzacions del moviment obrer per tal de no perdre el tren de la història:

Con nosotros o sin nosotros, el movimiento obrero seguirá su marcha, porque responde a una necesidad histórica. Pero si seguimos masivamente ausentes, agrupados en múltiples capi- llitas estériles, nosotros, obreros católicos, habremos sido infieles a nuestra clase y a nuestra fe.³⁶

Els fets demostren que l'opció majoritària és que, d'una manera o altra, la majo- ria de militants obrers catòlics es van integrar a les organitzacions obreres de classe. Així, la presència d'obriers cristians va enriquir el conjunt del moviment obrer, que va esdevenir un pilar en la defensa de la necessitat de la unitat sindical. Els testimo- nis orals dels militants³⁷ posen en relleu alguns dels valors que van enriquir el con- junt del moviment obrer. Entre aquests valors cal destacar el de la utopia, del qual es

35. Casimir Martí va ser consiliari de la JOC i de l'HOAC, on va desenvolupar una important tasca formativa. Diferents vegades va ser ponent a les trobades d'aquests moviments apostòlics i també en jor- nades de l'ACO. Cal destacar la seva participació en el Secretariat d'Apostolat Seglar. També fou ponent a la Jornada de Consiliaris JOC/F, ACO i HOAC, celebrada a Barcelona el 17 d'octubre de 1967.

36. Fragment d'«A los militantes de movimientos obreros especializados en toda la Acción Cató- lica», reproduït a Javier DOMÍNGUEZ (1985), *Organizaciones obreras cristianas en la oposición al fran- quismo (1951-1975)*, Bilbao, Mensajero, p. 211. El mes de juny de 1968, el grup d'obriers catòlics, entre els quals hi havia Manuel Murcia, José María Díaz, Antonio Tomás, Blanca Navarro, Elías Martín i Asun- ción Albà, va presentar i defensar el contingut d'aquest document al Secretariat Diocesà de l'ACO, que no el va acceptar.

37. La investigació sobre la qual es basa aquest article està feta a partir de quaranta-sis entrevistes que corresponen a trenta-cinc històries de vida de militants obrers catòlics que han desenvolupat una in- tensa activitat sindical en trenta empreses de Barcelona i del seu cinturó industrial.

desprenia una certa mística revolucionària que els apropiava als comunistes. També destaquen el valor de l'ètica, l'atenció als més desfavorits, la solidaritat amb els represaliats per la dictadura o acomiadats per les empreses o l'ajut als aturats. Res del que pogués afectar les persones concretes no quedava fora de la preocupació dels militants que donaven un sentit diferent a la virtut de la caritat cristiana que no es podia equiparar amb la beneficència tal com era concebuda i practicada pels catòlics de mentalitat conservadora.

A més d'aquests valors aportats per la presència dels militants obrers cristians al moviment obrer, cal fer especial esment de la tasca formativa que van portar a terme la JOC, l'HOAC i l'ACO. La formació va ser un element vertebrador en tots els moviments apostòlics obrers que es va fer extensiva al conjunt del moviment obrer, ja fos per la participació directa de treballadors que no eren d'aquests moviments o per la influència directa dels militants obrers cristians. La formació que s'impartia en aquests moviments era una formació integral on es donaven no només coneixements tècnics sobre tot el que estava relacionat amb el sindicalisme, la política o l'economia, sinó que, al mateix temps, s'inclucaven un seguit de valors que pretenien aconseguir que els militants tinguessin com a objectiu preferencial no la promoció individual, sinó la promoció col·lectiva, la millora del conjunt de la classe obrera. Segons el seu punt de vista, l'individualisme era antagònic a qualsevol actitud dels militants obrers catòlics, i la militància, així concebuda, es convertia en un instrument de conscienciació que impulsava els militants al compromís temporal a favor de la col·lectivitat.

A més de la formació donada pels moviments apostòlics, també va tenir una gran importància la formació donada per les escoles de formació delegades de l'ICESB i per l'Escola Tècnica Professional del Clot, on va desenvolupar un paper destacat el militant del SOC Antonio Navarro. En aquestes escoles de formació, hi van participar treballadors i estudiants compromesos amb el moviment obrer, els quals van difondre els principis que havien obtingut en aquelles classes de formació i van ampliar i estendre entre la classe treballadora un conjunt de valors d'un gran contingut ètic. Aquests valors coincidien, en la seva essència, amb els valors dels socialistes i comunistes, per la qual cosa no només no competien entre si, sinó que tant els militants creients com els no creients es reforçaven mútuament.

Una altra aportació de la presència d'obers cristians al moviment obrer va ser la capacitat d'autocrítica dels militants. Pràctica que fou adquirida a través de la «revisió de vida» que es feia amb una freqüència setmanal, fonamentalment a la JOC i l'ACO. Per a l'ACO, la revisió de vida era la raó de ser d'aquest moviment i es va convertir en el signe d'identitat d'aquest moviment apostòlic. Eren abordades totes les temàtiques personals i col·lectives que afectaven els membres dels equips;³⁸ amb

38. L'estructura interna dels moviments apostòlics es fonamentava en els equips formats per un nombre reduït de persones —matrimonis, en el cas de l'ACO— que reflexionaven conjuntament a la llum de l'evangeli.

total sinceritat, s'analitzaven, es criticaven i s'establien plans d'actuació amb l'objectiu de millorar pel que fa a la coherència personal amb què s'havia d'actuar per tal de transformar la realitat social injusta i consolidar el compromís personal amb aquesta tasca transformadora.

Aquesta manera de reflexionar va transcendir l'àmbit dels moviments apostòlics obrers i va ser traslladada al conjunt del moviment obrer de la mà dels militants cristians que estaven organitzats en les organitzacions obreres de classe que s'oposaven a la dictadura. Les revisions de vida també servien per consolidar un seguit de valors com ara el respecte, la tolerància, l'austeritat, la confiança, l'honestedat, la llibertat personal, la independència o la defensa de la unitat de la classe treballadora, els quals van tenir una repercussió molt positiva en el si de les organitzacions sindicals o polítiques on actuaven els militants cristians. Les bones relacions personals entre els militants creients i no creients³⁹ van contribuir a la consolidació de la unitat, perquè es va imposar, de manera natural, la compressió, el respecte i la confiança mútua. Trobem en aquestes bones relacions la compenetració indispensable que, més endavant, faran impossible que es consolidessin organitzacions confessionals.

LA FE IMPLICA OPTAR PER UN COMPROMÍS TEMPORAL I UNS VALORS

Quines raons van impulsar els militants obrers cristians al compromís social, sindical i polític? A diferència d'altres experiències de fe cristianes que tenien Déu com a referent principal i deixaven en segon lloc la humanitat i les seves necessitats, també hi havia altres experiències de fe en les quals tant Déu com la humanitat formen un conjunt únic i indivisible. És el que els mateixos militants reconeixien com a *fe vertical i horitzontal*. És a dir, no es podia pregar davant l'altar sense estar compromès amb la tasca de l'emancipació de la humanitat. Doncs bé, per a molts militants cristians, aquesta manera de viure la fe va ser la que els va impulsar al compromís social i polític, no se sentien autèntics cristians si no estaven compromesos en algun tipus d'organització, associació o grup que actués en la línia alliberadora de la societat. Aquesta actitud, dins de context de la dictadura franquista, implicava situar-se en una clara oposició al règim al qual l'Església institucional donava suport. Els conflictes a dues bandes, amb el règim i amb la jerarquia, van ser, així, inevitables.

El compromís temporal implicava un comportament ètic i un seguit de valors com ara la justícia, el fet de compartir, mantenir l'esperança, la sinceritat, la preocupació pels més desfavorits i marginats, la solidaritat, la renúncia a la promoció individual a favor de la promoció col·lectiva dels treballadors, donar valor al fet de l'amistat, saber comunicar-se tant en el pla racional com en l'afectiu, saber transmetre

39. Entre les persones entrevistades, hi ha unanimitat a l'hora d'indicar que les relacions entre creients i no creients estaven en perfecta sintonia, la qual cosa no vol dir que es pugui generalitzar aquesta valoració.

el significat de la figura de Jesucrist i sentir-se a prop dels homes i de les dones que lluitaven per les llibertats i els drets fonamentals, fossin persones creients o no. Aquest compromís també havia de defensar el respecte a la diversitat, a la pluralitat d'opinions, i també havia de facilitar la conversió interna del militant amb l'objectiu que la seva actitud fos més coherent amb la fe. El compromís temporal va ser un element tan essencial de la identitat dels militants obrers cristians que aquests no podien entendre que la fe es pogués viure d'una altra manera, de manera que per sentir-se cristians actius i coherents amb la seva fe havien d'adquirir necessàriament un compromís temporal. Tal era aquesta realitat que la jerarquia va acusar els militants obrers cristians dels moviments apostòlics de *temporalistes*. Per contra, els consiliaris i una bona part del clergat de les parròquies van donar suport al compromís temporal dels militants catòlics obrers, entenent que els militants cristians havien d'actuar en el camp polític i sindical en les organitzacions existents, perquè la solució al compromís temporal dels cristians no havia de passar per la creació de noves organitzacions cristianes de caire temporal. Aquesta situació va facilitar la consolidació i el creixement del nou moviment obrer que va ressorgir durant la dictadura franquista. D'aquesta manera, l'aportació dels catòlics va ser qualitativament important en l'enfortiment de les organitzacions socials, sindicals i polítiques d'oposició a la dictadura.

LA INFLUÈNCIA DELS MILITANTS CATÒLICS OBRERS

Si parlem de la influència dels militants obrers cristians en l'àmbit religiós hem de dir que, contrastant amb la simbiosi que es va produir en el camp social i polític, va ser molt més discreta. Si l'objectiu amb el qual van ser creats els moviments apostòlics obrers va ser el d'evangelitzar la classe obrera, cal dir que la *conversió* al catolicisme dels companys no creients dels militants no va reeixir perquè aquests no van adoptar cap opció religiosa. El compromís temporal dels catòlics va ser tan important que es va deixar de banda l'evangelització pròpiament dita. Segons els crítics amb aquesta situació, si els dos pilars sobre els quals se sustentava la militància obrera cristiana eren el compromís temporal i la figura de Jesucrist, aquest últim no es va fer prou explícit (Díaz Salazar, 1997, p. 20-25). En certa manera, el que afirma Díaz Salazar és cert, però també cal dir que sempre que els moviments cristians van fer declaracions o van actuar com a col·lectiu van fer explícita la seva fe i la seva manera de viure-la. Tal com defensava Joan Costa, el fet de ser present al món sense ocultar la seva condició de cristians ja era donar testimoni de Jesucrist i de l'Església en el món (Costa, 1997, p. 249). Si no es va tenir més influència de tipus religiós al món dels no creients no va ser per manca de testimoni, sinó perquè o bé no interessava el tema religiós o perquè els que es manifestaven com a creients vivien experiències diferents de la fe. No ens ha d'estranyar, doncs, el pobre resultat de l'evangelització, perquè els mateixos cristians insistien contínuament en el fet de diferenciar el pla de la fe del de la política o del sindicalisme. Segons aquest criteri,

els militants obrers cristians no havien de confondre aquestes dues realitats, però sí que havien d'integrar-les en la seva vida quotidiana.⁴⁰

En el pla polític, cal destacar el fet que els militants obrers catòlics estiguessin en diferents formacions sindicals i polítiques, respectant la llibertat d'elecció i de pluralisme polític. En l'etapa franquista es podien trobar activistes cristians, entre altres organitzacions, a la LCR, al Moviment Comunista (MC), al Moviment Socialista de Catalunya (MSC), al FOC, al PSUC, a BR o a l'Organización de Izquierda Comunista (OIC), la qual cosa mostra que no es pot identificar els militants catòlics obrers amb una determinada opció de partit o sindicat. D'altra banda, la seva presència en les organitzacions obreres de classe ni va frenar ni radicalitzar les formes de pensar o d'actuar d'aquestes organitzacions. Els militants cristians, com qualssevol altres, van tenir opcions diferents dins de les seves organitzacions, la qual cosa és signe que existia el pluralisme dins del conjunt de la militància obrera cristiana.

Un altre aspecte que cal destacar va ser el tarannà majoritàriament dialogant, negociador i realista dels activistes cristians, sense que això significués l'abandonament dels principis que professaven. Per a un activista cristià, s'havia de ser coherent amb aquests principis, però, a la vegada, no s'havia de perdre de vista l'efectivitat en la pràctica. No va ser fàcil mantenir aquest equilibri, però molts dels militants obrers cristians van ser un exemple d'entrega, altruisme i capacitat de lideratge i negociació.⁴¹ El contacte directe amb la realitat social del país, la seva formació i els seus valors els van fer creditors de la confiança dels companys de treball que, moltes vegades, els van proposar com a candidats a les eleccions sindicals. Va ser en els centres de treball i en el món associatiu on van confluïr catòlics i comunistes i, des dels inicis, es va establir una cooperació que va anar més enllà de l'estricta unitat d'acció, i tots plegats van ser els fundadors d'organitzacions de tanta transcendència com ara Comissions Obreres. Dins d'aquesta i altres organitzacions, van participar activament en tots tipus de conflictes sindicals i lluites socials, així com en organitzacions i grups de solidaritat.

Cal destacar, també, el paper desenvolupat per les dones militants dels moviments apostòlics obrers. En una societat com la franquista on la dona estava relegada a un segon pla, els moviments apostòlics van ser nuclis força dinàmics i oberts on les joves i les dones van poder participar fora de l'àmbit domèstic i familiar on el

40. Aquesta és la idea en què s'insisteix en un dels documents principals dels cristians progressistes, la conferència a Manresa de Joan García-Nieto, el 7 de juny de 1970, sota el títol «La evangelización hoy». Es pot veure a l'Arxiu de la Fundació Utopia Joan García-Nieto d'Estudis Socials del Baix Llobregat, B3/2, doc. 1757.

41. Un exemple paradigmàtic d'aquest tipus de militant van ser els treballadors de Montesa que van contribuir a la formació de Comissions Obreres: Pere Rica González —militant de l'HOAC entrevistat el 23 d'abril de 1997— i Josep Pujol i Bardolet —militant de la JOC i de l'ACO, entrevistat el 22 de gener de 1999. També cal fer esment del jove militant de la JOC i tècnic de la Maquinista Terrestre i Marítima, Santiago Barreras Milla, entrevistat el 20 de desembre de 1996.

règim les volia recloure. S'ha de reconèixer el paper socialitzador que van tenir els moviments apostòlics que van permetre la participació activa de les joves de la JOC en moltes activitats socials, sindicals i culturals. A partir d'aquí, igual que els seus companys, van integrar-se en les organitzacions sindicals i polítiques.⁴²

Tant la presència masculina com femenina de militants cristians a les organitzacions obreres de classe va tenir com a conseqüència el fet que els companys no creients comencessin a tenir una altra visió del que l'Església era o havia de ser. Els treballadors no creients van poder comprovar directament la participació dels militants cristians en els conflictes i les lluites i, a partir del seu testimoni, no només els van respectar, sinó que també van canviar la seva concepció del que era el fet religiós i com el fet de tenir fe no era un estat d'alienació, sinó de compromís i d'acció. Aquest va ser un element de gran transcendència ja que va contribuir decisivament a la fi de l'anticlericalisme tradicional de les organitzacions obreres de classe.

Per veure l'aportació dels cristians al moviment obrer podem recórrer a la imatge dels castellers, perquè des dels que estan a la base, que sustenten el pes, fins als que estan a dalt de tot, que culminen el castell, ningú no sobra i tothom és necessari. Així, com en un castell, la imbricació de tothom, creients i no creients, sustenta i conforma el moviment obrer. Un vell militant comunista recordava en la presentació de les seves memòries que sense el suport i la cobertura de les persones anònimes, els militants comunistes no haguessin pogut fer la seva activitat política de resistència a la dictadura (Núñez, 2002). D'una manera similar es podria dir que sense la participació dels obrers catòlics en el moviment obrer aquest no hagués tingut ni l'empenta ni la força que va tenir al llarg de la dictadura i primers anys de la transició.

Així, doncs, va ser gràcies a la presència de militants obrers catòlics en el món obrer que es va poder donar testimoni d'una Església diferent i que la fe tenia un sentit i un significat distint del que es mostrava des de l'Església institucional. Els militants obrers catòlics no s'haguessin sentit autènticament cristians si en la seva vida quotidiana de treball i de militància no s'haguessin comportat de manera coherent amb l'evangeli. Els compromisos podien ser diferents, però el que en cap cas no es podia mantenir era la indiferència davant d'una realitat social, econòmica, política i cultural regressiva i repressiva com van ser la societat catalana i espanyola en el període franquista. En la major part dels casos, aquest comportament no va ser entès per la cúpula eclesial i d'aquí que molts militants es distanciessin de l'Església institucional i una bona part acabés abandonant la fe. Aquest va ser un cost religiós que es va pagar per la imbricació íntima que es va produir dins del món social i polític, però amb el contrapès que la presència dels catòlics en el moviment obrer va ser un fet crucial a la història recent del nostre país d'innegables conseqüències positives per a la consolidació tant de la democràcia com de l'enfortiment del moviment obrer.

42. Les dones de l'HOAC de Sant Feliu de Llobregat van ser cofundadores de Comissions Obreres en aquesta població, que és cap de comarca del Baix Llobregat.

BIBLIOGRAFIA

- ACCIÓ CATÒLICA OBRERA (2003). «50 años: la experiencia actual de la ACO. Dieciocho testimonios». *Documents d'ACO*, núm. 10.
- ALCÁZAR, Ángel (1994). «Los cristianos en la creación de Comisiones Obreras». *XX Siglos*, núm. 22, p. 118-126.
- ARNOLD-PLA, Anne-Marie (1986). *Contribution à l'étude du mouvement ouvrier espagnol sous le franquisme (1946-1975)*. Nancy: Université de Nancy II.
- BADA, Joan; BELLAVISTA, Oleguer (2003). *ACO: 50 anys de militància obrera i cristiana*. Barcelona: Mediterrània.
- BATLLE, Joan (1987). «L'Acció Catòlica, els anys cinquanta a Barcelona». *Serra d'Or*, núm. 338.
- BIGORDÀ, Josep (1997). *Sant Medir, des de la crònica i des del demà (1948-1998): Cartes amb vent de garbí*. Barcelona: Biblària.
- BUENO LOSADA, J. (1970). *Cultura Obrera*. Barcelona: Zero.
- CAMPO VIDAL, Manuel; RIERA, Ignasi [et al.] (1989). *Joan N. García-Nieto: L'honestedat d'un compromís*. Barcelona: Ajuntament de Cornellà de Llobregat.
- CANALES SERRANO, Antonio Francisco (2003). «El relato mítico sobre el franquismo de la historiografía católico-catalanista». A: *V Encuentro de Investigadores del Franquismo* (Albacete, 2003).
- CASACUBERTA, Gaietà (1976). «El profetismo del movimiento obrero y de la Iglesia». *Full Dominical de la Diòcesi de Barcelona*, núm. 18, p. 3.
- CASANOVA, José (1999). «España: de la Iglesia estatal a la separación de la Iglesia y Estado». *Historia Social*, núm. 35, p. 135-152.
- CASAÑAS, Joan (1988). *El progressisme catòlic a Catalunya (1940-1980): Aproximació històrica*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill; La Llar del Llibre.
- CASTAÑO I COLOMER, Josep (1974). *Memòries de la JOC a Catalunya: 1932-1970*. Barcelona: Institut Catòlic d'Estudis Socials de Barcelona (ICESB).
- (s. a.). *25 anys de l'ACO de Barcelona (1953-1978)*. Arxiu Diocesà de Barcelona. [Manuscrit inèdit]
- CERVERA DURAN, Joaquim (1997). «El compromiso público de los cristianos». *Frontera-Pastoral Misionera*, núm. 1, p. 13-40.
- COMÍN, Alfons Carles (1977). *Cristianos en el partido, comunistas en la Iglesia*. Barcelona: Laia.
- CRISTIANS PEL SOCIALISME (CPS) (1999). *Cristianas y cristianos por el socialismo: 25 años (1973-1998)*. Barcelona: Ed. 25 aniversario CPS.
- COSTA I RIERA, Joan (1997). *Dels moviments d'Església a la militància política*. Barcelona: Mediterrània.

- DÍAZ, José Antonio (1977). *Luchas internas en Comisiones Obreras*. Barcelona: Bru-guera.
- DÍAZ-SALAZAR, Rafael (1988). *El capital simbólico: Estructura social, política y reli-gión en España*. Madrid: HOAC.
- (1981). *Iglesia, dictadura y democracia: Catolicismo y sociedad en España (1953-1979)*. Madrid: HOAC.
- (1993). «Los cristianos, la lucha por la democracia y la creación del nuevo movi-miento obrero (1947-1977)». *XX Siglos*, núm. 16, p. 5-14.
- (1997). «Los laicos y la evangelización». *Noticias Obreras*, núm. 1188, p. 20-25.
- FABRE, Jaume; HUERTAS, Josep M. (1982). «La fundació de CC.OO a Barcelona». *L'A-venç*, núm. 52, p. 576-579.
- FERRANDO PUIG, Emilio (1994). *Contribución a la historia de la HOAC General y de Catalunya, bajo el franquismo (1946-1975)*. Universitat de Barcelona. [Tesi doctoral]
- GALVANY, Josep Maria (1973). «Què pot aportar l'ACO a la Missió Obrera». *Quadern de Pastoral*, núm. 27 (deseembre), p. 574-584.
- GARCÍA-NIETO PARÍS, María Carmen (1993). «Participación en partidos y sindicatos». *XX Siglos*, núm. 16, p. 98-108.
- GONZÁLEZ CASANOVA, J. A. (1992). *La revista «El Ciervo»: Historia y teoría de 40 años*. Barcelona: Península.
- HERMET, Guy (1980). *Les catholiques dans l'Espagne franquista*. París: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.
- LABOA, Juan María (2003). «El concordat del 1953». *El temps d'Història*, núm. 1009 (octubre), p. 62-65.
- LLIGADAS, Josep (1997). «Josep Hortet, per una Església fidel a l'Evangeli». *L'Agulla*, núm. 6 (octubre), p. 7-9.
- LÓPEZ GARCÍA, Basílisa (1995). *Aproximación a la historia de la HOAC 1946-1981*. Madrid: HOAC.
- MARTÍ, Casimir (1964). *Socialización: ¿Qué dice la Iglesia?*. L'Hospitalet de Llobregat: Nova Terra.
- MARTÍNEZ HOYOS, Francisco (1999). *Cristianos y cristianas en la lucha obrera: Apro-ximación a la historia de la JOC/F en España durante los años sesenta*. Universi-tat de Barcelona. [Tesi doctoral]
- MARZÀ, Albert (1995). *Alfonso Comín, esperança en la història*. Barcelona: Edicions 62.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (1975). *L'Església catalana al segle XX*. Barcelona: Curial.
- MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere (1988). «Comissions Obreres». A: GABRIEL, Pere [coord.]. *Comissions Obreres de Catalunya (1964-1989)*. Barcelona: Empúries, p. 29-80.

- MONTERO, Feliciano (1993). «La contribución de los movimientos de Acción Católica a la lucha por la democracia (los años sesenta)». *XX Siglos*, núm. 16, p. 41-51.
- (1993). *El movimiento católico en España*. Salamanca: Eudema.
- (2003). «El giro social de la Acción Católica española (1957-1959)». A: *V Encuentro de Investigadores del Franquismo* (Albacete, 2003).
- MUÑOZ, Xavier (1990). *De dreta a esquerra: Memòries polítiques*. Barcelona: Edicions 62.
- MURCIA SANTOS, Antonio (1995). *Obreros y obispos en el franquismo*. Madrid: HOAC.
- NÚÑEZ, Miguel (2002). *La revolución y el deseo: Memorias*. Barcelona: Península.
- PIÑOL I FONT, Josep M. (1993). *El nacional catolicisme a Catalunya i la resistència (1926-1966)*. Barcelona: Edicions 62.
- PLADEVALL, Antoni (1989). *Història de l'Església a Catalunya*. Barcelona: Claret.
- YSÀS, Pere (2004). *Disidencia y subversión: La lucha del régimen franquista por su supervivencia*. Barcelona: Crítica.

